

Rafał Stobiecki

Katedra Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii
Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego

Historycy polscy na emigracji wobec koncepcji Europy Środkowo-Wschodniej po 1945 roku

Zarys treści: Europa Środkowo-Wschodnia od początku XX stulecia wzbudzała coraz większe zainteresowanie historyków. Celem artykułu jest analiza różnych interpretacji historiograficznego fenomenu „Europy Środkowo-Wschodniej” rozwijanych w środowisku polskich historyków emigracyjnych po II wojnie światowej. W centrum zainteresowania autora pozostają przede wszystkim wypowiedzi Oskara Haleckiego, Piotra S. Wandycza oraz w mniejszym stopniu Anny Cienciały i Mariana K. Dziewanowskiego.

The content outline: Since the beginning of the twentieth century, historians have been increasingly interested in East-Central Europe. The purpose of this article is to analyse different ways of understanding the concept of East-Central Europe by Polish historians in exile after the Second World War. The author focuses attention mainly on the interpretations advanced by Oskar Halecki and Piotr S. Wandycz and, to a lesser degree, by Anna Cienciała and Marian K. Dziewanowski.

Słowa kluczowe: Europa Środkowo-Wschodnia, historiografia polska w XX wieku, Oskar Halecki, Piotr S. Wandycz, Anna M. Cienciała, Marian K. Dziewanowski

Keywords: East-Central Europe, Polish historiography in XX century, Oscar Halecki, Piotr S. Wandycz, Anna M. Cienciała, Marian K. Dziewanowski

„Europa Wschodnia dostarczyła Zachodniej pierwszego modelu niedorozwoju, pojęcia, które dziś stosujemy wobec rzeczywistości na całym świecie”.

Larry Wolff¹

„Pisać o Europie Środkowej to znaczy pisać o historii pewnego regionu geograficznego, o współobecności wykluczających się lub dopełniających tożsamości, które walczą o dominację nad innymi lub o przetrwanie w swoistym partykularyzmie, które ścierają się lub współpracują, wszystko zależy od konkretnego momentu historycznego. Europa Środkowa nie ma znaczenia idealnego, jej droga przez historię nie znaczy szlaku od jakiegoś odległego początku ku celowi

---

¹ L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford (Calif.) 1994, s. 9 (jeżeli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia są dziełem autora).

będącemu realizacją, choć jeszcze daleką pewnych zamierzeń. Europa Środkowa jest rezultatem długotrwałej walki z warunkami, które w swej istocie są jej zawsze niesprzyjające i to właśnie ta nieustanna walka jest jednocześnie czynnikiem zapewniającym jej spójność, choć jest to spójność bardzo krucha”.

Simona Škrabec²

I

Przywołane wyżej dwa motta, amerykańskiego historyka i słoweńskiej badaczki literatury, dobrze, jak mi się wydaje, oddają ideowe przesłanie prezentowanego tekstu. Jego zasadniczym celem jest syntetyczna analiza swoistej panoramy poglądów polskich historyków-emigrantów na fenomen „Europy Środkowo-Wschodniej”, ich porównanie, a tym samym ukazanie ich nadal słabo docenianego na Zachodzie wkładu w rozwój amerykańskiej historiografii³. Z racji ram objętościowych tekstu odwołam się przede wszystkim do dorobku badaczy działających po II wojnie światowej w Stanach Zjednoczonych – Oskara Haleckiego, Piotra S. Wandycza, Anny M. Cieniały i Mariana K. Dziewanowskiego.

Historiograficzna debata dotycząca odpowiedzi na pytanie: czym jest Europa Środkowo-Wschodnia ma długą genealogię. Nie miejsce tu na jej szczegółową prezentację, warto jednak przypomnieć kilka kwestii o charakterze preliminarium. Jak powszechnie wiadomo, interesujące mnie pojęcie, w tym przypadku należałoby raczej użyć terminu „Europa Środkowa”, pojawiło się na początku XX stulecia w myśli niemieckiej. Kategoria Mitteleuropy została szczegółowo opisana przez niemieckiego geografa i profesora Uniwersytetu Wrocławskiego – Józefa Partscha. Opublikował on w 1903 r., po angielsku książkę *Central Europe*, która w następnym roku ukazała się po niemiecku pod tytułem *Mitteleuropa*⁴. W okresie I wojny światowej pod wpływem znanego dzieła Friedricha Naumanna pt. *Mitteleuropa* (1915) zapoczątkowany został ścisły związek interesującego mnie terminu z niemieckimi planami ekspansji w tej części Europy. Stały się one nieaktualne w wyniku klęski Niemiec w I wojnie światowej, co nie znaczy, że samo pojęcie, silnie skonfederowane z polityką wielkich mocarstw, przede wszystkim oczywiście Niemiec, zupełnie zniknęło z dyskursu publicznego.

² S. Škrabec, *Geografia wyobrażona. Koncepcja Europy Środkowej w XX wieku*, tłum. R. Sasor, Kraków 2013, s. 31–32.

³ Dobrym wprowadzeniem do tej tematyki może być tekst P. Wróbla, *Badania nad historią Polski w kontekście studiów nad Europą Środkową i Wschodnią w Ameryce Północnej*, „Sensus Historiae” 2013, nr 4, s. 173–190.

⁴ Szerzej na ten temat zob. A. Podraza, *Co należy rozumieć pod pojęciem „Europa Środkowa” na przełomie XX i XXI wieku*, w: *Europa Środkowa – nowy wymiar dziedzictwa*, red. J. Purchla, Kraków 2002, s. 23; zob. też interesujące spojrzenie porównawcze: L. Żyliński, *Mitteleuropa (Europa Środkowa) i Międzymorze*, w: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 3, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa 2012, s. 93–106.

Jednak po 1918 r. punkt ciężkości debaty nad fenomenem „Europy Środkowej” czy „Europy Środkowo-Wschodniej” przesunął się w stronę takich państw jak Czechosłowacja, Polska i Węgry. Mimo podejmowanych prób, integracyjne plany w odniesieniu do tego rejonu Europy nie powiodły się.

Nowym zjawiskiem było natomiast wprowadzenie interesującego mnie pojęcia w sferę dyskusji historiograficznej. Z tego punktu widzenia istotną rolę odegrał referat wygłoszony przez Oskara Haleckiego na V Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Brukseli w 1923 r.⁵ Choć nasz historyk używał w nim jeszcze terminu „Europa Wschodnia” (*Europe orientale*), to jego wymowa była jednoznaczna. Tekst był próbą zwrócenia uwagi na kulturową odrębność tej części Starego Kontynentu. W okresie międzywojennym, w zainicjowaną przez polskiego uczonego dyskusję włączyli się m.in. Marcei Handelsman oraz Jaroslav Bidlo. W polemice z tym ostatnim Halecki przekonywał, że „Europy Wschodniej” nie można ograniczać jedynie do krajów słowiańskich i zwracał uwagę na wzajemne przenikanie się na tym obszarze wpływów świata rzymskokatolickiego i grecko-bizantyńsko-prawosławnego.

Po 1945 r. historiograficzna debata na temat „Europy Środkowo-Wschodniej” po raz kolejny stała się zakładnikiem polityki wielkich mocarstw. W krajach poddanych radzieckiej dominacji każda próba podkreślania odrębności tego obszaru oznaczała *de facto* podanie w wątpliwość hegemonistycznej pozycji ZSRR. Z kolei w historiografii zachodniej, szczególnie francuskiej, ale także amerykańskiej, studia nad przeszłością „Europy Środkowo-Wschodniej” stawały się często, zgodnie z niepisaną zimnowojenną regułą, częścią studiów rosyjskich. Zdominowanie Europy Środkowo-Wschodniej przez ZSRR często wiązano z przekonaniem, że wchodzące w jej skład kraje nie mogą istnieć samodzielnie, a komunizm miał być formą likwidacji ich wielowiekowego zacofania i dawać szansę na modernizację. Z historiograficznego punktu widzenia próbowano pozbawić Europę Środkowo-Wschodnią jej tożsamości i uczynić częścią historii Rosji, a następnie dziejów imperium radzieckiego⁶.

Owo zasygnalizowane wyżej geopolityczne uwikłanie debaty nad fenomenem „Europy Środkowo-Wschodniej” towarzyszy nam do chwili obecnej. Jak trafnie zauważa współczesny amerykański badacz Iver B. Neumann, „użycie określenia »Europa Środkowa« [a także Europa Wschodnia, Europa słowiańska, młodsza Europa czy Europa Środkowo-Wschodnia – R.S.] jest aktem politycznym,

---

⁵ O. Halecki, *L'Histoire de l'Europe orientale, sa division en époques, son milieu géographique et ses problèmes fondamentaux* [w:] *La Pologne au Vème Congrès International des Sciences Historiques, Bruxelles-Varsovie 1923-1924*, s. 73-94.

⁶ Na marginesie pozostawiam dwie ważne książki o Europie Środkowo-Wschodniej, które ukazały się latach 80. XX w., kiedy interesująca mnie debata miała swoją kolejną odsłonę. Mam na myśli: M. Kundera, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, „Zeszyty Literackie” 1984, nr 5; J. Szücs, *Trzy Europy*, tłum. J.M. Kłoczowski, Lublin 1995; zob. dalej, przyp. 15.

niezależnie od tego, w ramach jakiego dyskursu się to mówi”, ponieważ takie miano „potwierdza, że inne tożsamości, które przedstawiają siebie pod innymi nazwami, mają mniejsze szanse na uznanie ich jako istotne”⁷.

II

Zarysowany wyżej kontekst był niezbywalnym determinantem rzeczywistości, w jakiej przyszło funkcjonować polskim historykom na emigracji, a także wielu ich koleżankom i kolegom uchodźcom – czechosłowackim, węgierskim czy ukraińskim.

Jedną z pierwszych reakcji na niedostrzeżenie historiograficznej odrębności Europy Środkowo-Wschodniej w amerykańskiej refleksji akademickiej były dwie fundamentalne prace Oskara Haleckiego. Mam oczywiście na myśli: *The Limits and Divisions of European History* (wyd. pol.: *Historia Europy – jej granice i podziały*, 1994, wyd. 2: 2002) i *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*. Po latach Marian K. Dziewanowski tak pisał o znaczeniu obu tych książek: „Pomimo wysiłków uczonych, głównie emigrantów z Europy Środkowo-Wschodniej, pomimo poparcia ich ze strony niektórych świątliwych Amerykanów [...] obszar między Niemcami a Rosją właściwą był wówczas uważany jako terytorialny oraz cywilizacyjny aneks albo geopolityczną przyczepkę Rosji; w wyniku tej postawy rejon ten nie był traktowany poważnie jako odrębna dziedzina studiów naukowych. Halecki był jednym z tych, którzy podjęli trudną, żmudną, niewdzięczną często, wręcz wyśmiewaną kampanię przełamywania tego uprzedzenia wobec naszego obszaru, przez niektórych badaczy właściwe za Europę nie uważanego, a przez większość traktowanego jako Europa drugiej lub wręcz trzeciej klasy”⁸.

W *Historii Europy...* Halecki wyróżnił cztery, na swój sposób odrębne, obszary cywilizacyjne: „Europę Zachodnią”, „Europę Środkowo-Zachodnią”, „Europę Środkowo-Wschodnią” i „Europę Wschodnią”. Z punktu widzenia jego koncepcji kluczowe znaczenie miały trzy kwestie. Po pierwsze, przynależność Niemiec nie do Europy Zachodniej, lecz Europy Środkowo-Zachodniej. Po drugie, cywilizacyjna odrębność Europy Środkowo-Wschodniej, obejmującej obszar między Niemcami a Rosją. Po trzecie wreszcie, miejsce Rosji w takim podziale Starego Kontynentu.

W każdym z tych przypadków dla uzasadnienia swoich tez Halecki używał nieco innej argumentacji. Jeśli chodzi o Niemcy, ich usytuowanie w Europie Środkowo-Zachodniej miało wynikać przede wszystkim z kryteriów etnicznego

---

⁷ I.B. Neumann, *Forgetting the Central Europe of the 1980s*, w: *Central Europe. Core or Periphery?*, red. Ch. Lord, Copenhagen 2000, s. 207, cyt. za: A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Warszawa 2004, s. 125.

⁸ M.K. Dziewanowski, *Oskar Halecki – historyk Przedmurza i Międzymorza*, „Wiadomości” (Londyn) 1973, nr 47; por. też tenże, *Granice cywilizacji zachodniej*, „Kultura” (Paryż) 1953, nr 5.

i politycznego. Chodziło o podkreślenie z jednej strony faktu przynależności do państwa niemieckiego nieniemieckiego obszaru dawnego Świętego Imperium Rzymskiego, z drugiej zaś o zakwestionowanie niemieckich planów imperialnych w postaci wspominatej koncepcji Mitteleuropy⁹.

W przypadku Europy Środkowo-Wschodniej jej odrębność uzasadniana była szerzej, przy pomocy kryteriów: religijnego (obszar wpływów katolicyzmu i prawosławia, przy podkreślaniu faktu, że różnice między tymi dwiema religiami są mniej znaczące niż między nimi o protestantyzmem), politycznego (obszar zamieszkały przez narody, które nie stworzyły państw narodowych), wreszcie etnicznego (względna dominacja elementu słowiańskiego)¹⁰.

Wreszcie stosunek Haleckiego do Rosji. Istnieje opinia, że był on zdeklarowanym zwolennikiem wykluczenia Rosji z historii Europy¹¹. Niewątpliwie jest w tym przekonaniu wiele racji. W wielu wypowiedziach podkreślał on bowiem cywilizacyjną odrębność Rosji.

Na poparcie swoich tez Halecki cytował Jana Kucharzewskiego i Henryka Paszkiewicza, ale także... George'a Vernadsky'ego i Nikołaja Bierdajewa¹². W przypadku tego ostatniego polski historyk przywoływał jego słowa z *Idei rosyjskiej*, że „rosyjska część świata [...] nie jest ani czysto europejska, ani czysto azjatycka”¹³. Z tej perspektywy oceniał rosyjskie próby zbliżenia do Europy, podejmowane od czasów panowania Piotra I do rządów Mikołaja II, jako powierzchowne i daleko nieprzekonujące. Ostateczny kres położyła im rewolucja bolszewicka, a w konsekwencji Rosja stała się tworem „już na pewno nieeuropejskim, jeśli nie wręcz antyeuropejskim”¹⁴.

Nie oznaczało to jednak, w opinii Haleckiego, całkowitego przekreślenia szans na przyszłą europeizację Rosji (oczywiście niebolszewickiej). Zastanawiając się, czy ukraińskie i białoruskie związki historyczne z Europą Środkowo-Wschodnią nie przemawiają za tym, by i te regiony zaliczyć do Europy, pisał, że wówczas można

⁹ O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994, s. 127–129.

¹⁰ Tamże, s. 130–132. Nawiązuję w tym miejscu do uwag A. Sosnowskiej z jej pracy *Zrozumieć zacofanie...*, s. 142–144.

¹¹ Taką tezę stawia m.in. M. Kornat, *Historik Europy Środkowo-Wschodniej. Oskar Halecki (1891–1973) w nauce i życiu Polski*, w: *Historik v proměňách doby aprostředí – 20. století*, red. J. Hanuš, R. Vlček, Brno 2009, s. 305–338. Podobnie zdaje się sądzić M. Filipowicz, *Emigranci i Jan-kesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007, s. 178–181. Szerzej na temat Haleckiego zob. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, red. M. Dąbrowska, t. 1–3, Łódź–Warszawa 2012–2014; R. Stobiecki, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014, s. 161–204.

¹² Odwołania do G. Vernadsky'ego pojawiają się w różnych miejscach *Historii Europy*, a także w innych pracach Haleckiego, z silnym akcentowaniem jego sympatii euroazjatyckich. O cywilizacyjnym aspekcie relacji polsko-rosyjskich w twórczości historyków emigrantów pisał A. MękarSKI w pracy *Między historiozofią a polityką. Historiografia Polski Ludowej w opiniach i komentarzach historyków i publicystów emigracyjnych 1945–1989*, Warszawa 2011, zwł. s. 29–33, 96–100.

¹³ O. Halecki, *Historia Europy...*, s. 167.

¹⁴ Tamże, s. 101.

by potraktować Rosję jako „czwarty region europejski, bądź to jako pozaeuropejską potęgę sięgającą w głąb Azji”¹⁵.

Zaproponowany przez Haleckiego podział Europy, choć nie przyjął się w literaturze, to jednak zainaugurował kolejną debatę nad tożsamością Europy, tym razem w literaturze zachodniej. Jej pośrednim efektem było utworzenie na Uniwersytecie Columbia w Nowym Jorku istniejącej do dziś placówki The East Central European Center oraz stopniowe wyodrębnienie się w historiografii amerykańskiej studiów dotyczących tego regionu, uprawianych dotychczas jako część *Russian Studies*¹⁶. Echa podejścia Haleckiego odnaleźć można choćby w jedenastotomowej, nieukończonyj *A History of East Central Europe* pod redakcją Petera F. Sugara i Donalda W. Treadgolda. Zaproponowane w niej rozumienie „Europy Środkowo-Wschodniej” obejmuje kraje rozciągające się od wschodu, od niemieckiej granicy językowej do włoskiej na zachodzie i zawiera w sobie historię Polaków, Czechów i Słowaków, Węgrów, Rumunów, narodów byłej Jugosławii, Albańczyków, Bułgarów i Greków. Jednocześnie, jak zaznaczają obaj redaktorzy, w edycji tej obecne są także – w ograniczonym zakresie – dzieje Finlandii, Estonii, Łotwy, Litwy, Białorusi i Ukrainy¹⁷.

Kontynuatorem dzieła Haleckiego był i jest inny wybitny polski historyk-emigrant, Piotr S. Wandycz, autor skądinąd jednego z tomów wspomnianej zbiorowej syntezy amerykańskiej¹⁸. O jego historiograficznych inspiracjach wiele mówi już dedykacja książki *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średniowiecza do współczesności*: pamięci Oskara Haleckiego i Hugh Seton-Watsona. Wybór tych dwóch postaci, znakomitych znawców dziejów Europy

¹⁵ Tamże, s. 166. Zwrócił na to uwagę A. Wierzbicki, *Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku*, Warszawa 2009, s. 224.

¹⁶ Szerzej na ten temat zob. M. Filipowicz, *Emigranci i Jankesi...*, zwł. s. 174–195; zob. też: P. Wandycz, *The Treatment of East Central Europe in History Textbooks*, „The American Slavic and East European Review” 1957, nr 4, s. 515–523; H. Parafianowicz, *Europa Środkowo-Wschodnia w amerykańskiej historiografii*, „Przegląd Humanistyczny” 1994, nr 6, s. 97–109. Warto także podkreślić, że do koncepcji polskiego historyka-emigranta nawiązał w latach 80. węgierski badacz Jenő Szűcs w pracy *Trzy Europy* (pol. tłum.: 1995). Odrzucił on określenie „Europa Środkowo-Zachodnia” i zaproponował podział Starego Kontynentu na trzy części: Europę Zachodnią, Środkowo-Wschodnią oraz Wschodnią. Zdaniem węgierskiego historyka, odrębność naszej części Europy od Zachodu i Wschodu wynika z odmiennego rozumienia relacji między trzema podmiotami: państwem, władzą i społeczeństwem. Z jednej strony, zapożyczone z Zachodu wzory cywilizacyjne miały płytkie korzenie i swoje specyficzne cechy (np. system stanowy zdominowany został w Polsce i na Węgrzech przez drobną szlachtę), z drugiej, nie przyjęły się w tej części Europy wzory wschodnie (zawłaszczenie przez państwo całości społeczeństwa); J. Szűcs, *Trzy Europy...*

¹⁷ P.F. Sugar, D.W. Treadgold, *Foreword*, w: J. Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars. A History of East Central Europe*, Seattle 1974, s. IX–X.

¹⁸ Mam na myśli jej siódmy tom, zatytułowany *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918*, Seattle 1974 (wyd. pol.: *Pod zaborami. Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795–1918*, tłum. W. Zajączkowski, 1795–1918, Warszawa 1994).

Środkowo-Wschodniej – polskiego emigranta oraz Brytyjczyka, *de facto* twórcę angielskich, akademickich studiów nad tym obszarem, dowodzi symbolicznego zakorzenienia autora w obu tradycjach historiograficznych¹⁹. Ma to, jak sądzę, istotne konsekwencje dla przyjętych w pracy założeń, konstrukcji narracji oraz jej całościowej wymowy.

We *Wstępie do Ceny wolności...* Wandycz podkreślił, że pojęcie „Europa Środkowo-Wschodnia” ma charakter w jakimś sensie umowny i wyrosło z potrzeby „nazwania obszaru, który w pełni nie należy ani do Wschodu, ani do Zachodu, lecz stanowi jakby »strefę środkową« lub też »kraje między Wschodem a Zachodem«”²⁰. Na marginesie warto zauważyć, że owo „pomiędzy” czy też swoiste „zawieszenie” tego regionu pojawia się także w pracach innych badaczy, np. w wypowiedziach Ihora Ševčenki²¹. Dalej emigracyjny historyk zauważył, że określenie „Europa Środkowo-Wschodnia” stosowano dwojako. W odniesieniu bądź to do całego obszaru rozciągającego się pomiędzy Bałtykiem, Adriatykiem, Morzem Egejskim i Morzem Czarnym, z pewnymi wariacjami, lub też do jego rdzenia (*heartlands*), a mianowicie w odniesieniu do Polski, Czechosłowacji (Czech i Słowacji) oraz Węgier²². Tą drugą drogą postanowił podążać polski historyk.

Tak rozumianą Europę Środkowo-Wschodnią Wandycz traktuje jako integralną część cywilizacji zachodniej. Nie oznacza to jednak, szczególnie w przypadku granicy wschodniej, braku wpływów Bizancjum czy – w okresie późniejszym – Imperium Otomańskiego. Wielokrotnie dyskutowany w literaturze problem granic Europy Środkowo-Wschodniej Wandycz pragnie rozumieć nie jako coś „sztywnego i nieprzepuszczalnego”²³. Położenie na styku kultur powodowało naturalne ich przenikanie, czego przykładem może być choćby orientalizacja polskich i węgierskich strojów narodowych.

Na czym polegała i polega w pewnym sensie do dzisiaj, zdaniem Wandycza, historyczna odrębność Europy Środkowo-Wschodniej?

W jego opinii, cechami charakterystycznymi tego regionu historycznego są: po pierwsze, zauważana przez wielu badaczy, także polskich (Józef Szujski), co najmniej od drugiej połowy XIX stulecia „młodość cywilizacyjna”, związana z faktem, że obszar ten stał się częścią europejskiej wspólnoty dopiero w X w.,

¹⁹ O postaci Piotra S. Wandycza zob. *Piotr Wandycz: historyk, emigrant, intelektualista. Zbiór rozpraw*, red. M. Kornat, S.M. Nowinowski, R. Stobiecki, Bydgoszcz 2014.

²⁰ P.S. Wandycz, *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średniowiecza do współczesności*, tłum. T. Wyrozumski, wyd. 2 uzup., Kraków 2003, s. 11.

²¹ I. Ševčenko, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 1996 (Eseje i Studia. Uniwersytet Warszawski. Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej, 3); zob. też P.S. Wandycz, *Między Wschodem a Zachodem: Polska – Czechosłowacja – Węgry*, w: tenże, *O czasach dawniejszych i bliższych. Studia z dziejów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Poznań 2009, s. 137–148.

²² P.S. Wandycz, *Cena wolności...*, s. 11.

²³ Tamże, s. 14.

w rezultacie „wielkiego wyzwania przychodzącego z Zachodu – chrystianizacji”²⁴. Dalszymi konsekwencjami tego zjawiska były różnice ekonomiczne oraz rolniczy charakter społeczeństw. Choć w tym ostatnim przypadku Wandycz podkreślił, że chłopci z Europy Środkowo-Wschodniej nie byli żadnym wyjątkiem, mieli wiele cech wspólnych z chłopstwem z Irlandii, Hiszpanii czy niektórych części Włoch²⁵.

Po drugie, specyfika regionu, która „polegała na tym, że rozwój pewnych instytucji często wyprzedzał realia społeczno-gospodarcze” (swego rodzaju wyjątek stanowiły jedynie Czechy). Jednym z przykładów ilustrujących tę cechę może być fakt, że w Rzeczypospolitej polityczna demokracja szlachecka funkcjonowała w obrębie archaicznej struktury społecznej. W tym sensie do typowych cech regionu należały: swoisty prowincjonalizm w polityce, słabiej rozwinięta kultura polityczna, wreszcie brak modelu konsensusu (na którym opiera się system amerykański)²⁶.

Po trzecie, Wandycz wskazał na brak ciągłości tradycji własnej państwowości, w rezultacie której „nastąpił zwrot ku innej koncepcji narodu [odmiennej od zachodnioeuropejskiej – R.S.] podbarwionej romantyzmem oraz opartej na kryteriach etnicznych i kulturowo-językowych”. W taki sposób, w opinii Wandycza, nie tyle wielonarodowy charakter dawnej Polski, Węgier lub Czech, „ile przerwa w posiadaniu własnej państwowości doprowadziła do wyeksponowania aspektów narodowościowych”²⁷. Cecha ta miała istotne konsekwencje dla rozwoju wspomnianych narodów w XIX i XX w. Niemal nieznanne w krajach anglo- i francuskojęzycznych rozróżnienie między narodowością a obywatelstwem stało się „czymś zasadniczym w Europie Środkowowschodniej”. Ponadto typowa dla Zachodu idea społeczeństwa obywatelskiego uzyskała „silne zabarwienie narodowe”. Obca dominacja przyczyniła się do tego, że społeczeństwo obywatelskie stało się ostoją narodowej tożsamości, czemu towarzyszyły zjawiska „swoistej uniformizacji i nietolerancji w imię wspólnej walki przeciwko siłom pozanarodowym i antynarodowym”²⁸.

Po czwarte, w opinii polskiego historyka, dzieje Polski, Czech, Słowacji i Węgier charakteryzowały się silną obecnością Niemców i Żydów oraz „wzajemnymi

---

²⁴ Tamże, s. 18. Nieco inaczej owe kwestie odczytuje Neal Pease. Zwrócił on uwagę, że piarstwo Wandycza dotyczące Europy Środkowo-Wschodniej cechuje: 1) podkreślanie przewagi szeroko rozumianego pierwiastka duchowego (nieograniczonego jedynie do religii) nad materialnym; 2) akcentowanie znaczenia tytułowej kategorii „wolności” jako reakcji na lata braku suwerenności i złych rządów (*misrule*) obcych. W tym kontekście rozważania Wandycza koncentrują się na śledzeniu zmagania mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej z wrogami wolności, zarówno zewnętrznymi, jak i wewnętrznymi; N. Pease, *Lessons Learned, Lessons Relearned*. Piotr S. Wandycz on Recent East Central European History, „The Polish Review” 53, 2013, s. 84.

²⁵ P.S. Wandycz, *Cena wolności...*, s. 19.

²⁶ Tamże, s. 19.

²⁷ Tamże, s. 20–21.

²⁸ Tamże, s. 21; zob. też P.S. Wandycz, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX–XX wiek)*, w: *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, s. 145–152.

oddziaływaniami między nimi a lokalnymi narodowościami”. Charakter tych kontaktów w przypadku żywołu niemieckiego był zarówno konfliktowy, jak i twórczy. Podobnie było w odniesieniu do relacji chrześcijańsko-żydowskich. Wandycz, wzorem innych badaczy, podkreślił, że przez wiele lat, aż do momentu narastania tendencji antysemickich oraz przede wszystkim do dramatycznych wydarzeń II wojny światowej, Europa Środkowo-Wschodnia była gościnnym i otwartym domem dla europejskiego żydostwa, uciekającego przed uciskiem i prześladowaniami²⁹.

Wreszcie po piąte, jako dominantę dziejów narodów Europy Środkowo-Wschodniej polski historyk uznał walkę o wolność, zarówno w wymiarze narodowym, jak i dziejów powszechnych. Wyeksponowana w tytule syntezy idea miała jednak, zdaniem Wandycza, wielokrotnie gorzki smak czy – inaczej mówiąc – wolność miała swoją cenę. Zdarzało się, że płacił nią naród, klasa społeczna, niekiedy jednostka. Tak działo się w odległej przeszłości, tak dzieje się także współcześnie, po odzyskaniu przez kraje Europy Środkowo-Wschodniej niepodległości³⁰.

Zdecydowanie w mniejszym stopniu refleksja nad historią Europy Środkowo-Wschodniej obecna jest w pracach dwójki kolejnych historyków – Mariana K. Dziewanowskiego i Anny M. Ciencialy³¹. Tematyka środkowoeuropejska w wymiarze syntetycznym pozostawała na marginesie ich zainteresowań. W związku z tym nie odnajdziemy w ich twórczości systematycznych rozważań na interesujący mnie temat. Jednak swoimi pracami analitycznymi: czy to dotyczącymi polityki federacyjnej księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i Józefa Piłsudskiego (Dziewanowski), czy polskiej dyplomacji w okresie międzywojennym (Cienciala), siłą rzeczy wpisywali się oni w amerykański, środkowoeuropejski dyskurs akademicki³². Nie tylko próbowali popularyzować historię Polski, ale także umieszczać ją w szerszej, ponadnarodowej i ponadpaństwowej perspektywie ogólnoeuropejskiej i regionalnej.

W przypadku obojga badaczy warto też podkreślić prowadzone przez nich przez lata na różnych uczelniach amerykańskich wykłady dotyczące historii Polski,

²⁹ P.S. Wandycz, *Cena wolności...*, s. 23–24.

³⁰ Tamże, s. 25–26.

³¹ Szerzej o postaci M.K. Dziewanowskiego zob. S. Łukasiewicz, *Marian Kamil Dziewanowski (1913–2005). Szkic do biografii intelektualnej*, „Zeszyty Historyczne” 2006, z. 155, s. 226–244; tenże, *Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971*, Warszawa–Lublin 2010, s. 349–36. O A.M. Cienciala zob. R. Stobiecki, *Anna Maria Cienciala (8 XII 1929 – 24 XII 2014)*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, nr 4, s. 937–940; A. Cienciala, *Jak stałam się historykiem polskiej polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej (1926–1939) oraz zbrodni katyńskiej (wystąpienie Profesor Anny Ciencialy w Instytucie Historii PAN, 4 września 2012 r.)*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej” 7, 2015, s. 214–237.

³² Do najważniejszych dokonań naukowych A.M. Ciencialy należy przede wszystkim praca *Poland and the Western Powers, 1938–1939. A Study in the Interdependence of Eastern and Western Europe*, London–Toronto 1968. Dziewanowski był m.in. autorem monografii poświęconej Józefowi Piłsudskiemu (*Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918–1922*, Stanford 1969).

dziejów Europy Środkowo-Wschodniej czy Rosji, w których starali się przybliżyć studentom ten, często mocno egzotyczny dla nich region Europy.

Dobrym przykładem może być dostępny w internecie na stronie Uniwersytetu w Kansas cykl wykładów Anny Cieniały zatytułowany *Nationalism and Communism in East Central Europe*³³. Punktem wyjścia są rozważania terminologiczne. W części wprowadzającej Cieniałą napisała, że interesujący mnie obszar może być definiowany albo w sensie geograficznym, albo geopolitycznym. W tym pierwszym znaczeniu w literaturze używa się określeń takich jak: *Eastern Europe, East Central Europe, Central Europe, South-Eastern Europe*³⁴. Wówczas obszar ten obejmuje przestrzeń „ograniczoną od zachodu linią biegnącą od północno-zachodniej Polski (Szczecin) na północy, do Grecji na południu, oraz na wschodzie górami Ural, które oddzielają europejską część Rosji od azjatyckiej”. Natomiast w sensie geopolitycznym, w opinii Cieniały, może chodzić „albo o kraje byłego bloku radzieckiego (*Sovietbloc*), włączając lub wyłączając ZSRR, albo wszystkie tereny między Niemcami i Rosją, włączając Bałkany”³⁵.

Dalej Anna Cieniałą zaprezentowała swoje rozumienie kategorii *East-Central Europe*, bliskie wspomnianej wyżej interpretacji Wandycza. W jej opinii w skład tego fenomenu wchodziły i wchodzi: Polska, Czechy, Słowacja i Węgry. Jednocześnie dodała, że niekiedy możliwe jest włączanie do interesującego mnie regionu także państw bałtyckich³⁶.

Nieco inaczej postrzegał kategorię „Europy Środkowo-Wschodniej” Marian K. Dziewanowski. W jego przypadku punktem wyjścia była nie tyle analiza historyczna, ile politologiczna. Stąd na kartach jego prac, zarówno naukowych, jak i publicystycznych, najczęściej spotkać można pojęcie „Międzymorza”, pozostające w bliskiej korespondencji z kategorią analizowaną w niniejszym tekście.

Emigracyjny historyk był zdeklarowanym federalistą, zwolennikiem idei współpracy krajów leżących między Morzem Bałtyckim a Adriatykiem i Morzem Czarnym („Morza ABC”). Jak powszechnie wiadomo, była to idea polityczna wysuwana przez Józefa Piłsudskiego, zakładająca utworzenie federacji państw Europy Środkowej i Wschodniej. Docelowo do Międzymorza należeć miały takie państwa jak: Polska, Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Jugosławia oraz ewentualnie Finlandia.

W swojej biografii Piłsudskiego Dziewanowski dowodził, że był on nie tylko dziedzicem federalistycznej tradycji Rzeczypospolitej, rozpiętej między ideą dualizmu polsko-litewskiego oraz nieudaną próbą stworzenia monarchii trialistycznej

³³ <http://acienciala.faculty.ku.edu/hist557/lect1-2.htm> (22 IX 2014 r.).

³⁴ Tamże. Pierwszy wykład zatytułowany jest *East Central and South-Eastern Europe to 1772*.

³⁵ Dodam na marginesie, że w swoich wykładach polska historyczka emigracyjna wyłączyła rozważania na temat ZSRR; tamże.

³⁶ Tamże.

po ugodzie w Hadziaczu (1658), ale także jej dwudziestowiecznym kontynuatorem³⁷. W innych pracach ten sam autor przypominał koncepcje ks. Adama Jerzego Czartoryskiego czy federacyjne projekty doby powstania styczniowego³⁸.

III

W podsumowaniu moich uwag chciałbym jeszcze raz odwołać się do wyjątkowo aktualnej, jak sądzę, metafory użytej przez Piotra S. Wandycza. Definiuje on mianowicie Europę Środkowo-Wschodnią jako „laboratorium” – miejsce dokonywania różnego rodzaju eksperymentów i doświadczeń. Przypominam, że swego czasu znakomity amerykański sowietolog polskiego pochodzenia – Adam Ulam – nazwał Europę Środkowo-Wschodnią „laboratorium neoimperializmu”, w latach 80. zaś pisano i mówiono o Polsce jako o „laboratorium przemian politycznych”.

Wandycz odniósł tę metaforę najpierw do dziejów Polski, a następnie rozszerzył jej zastosowanie na kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Jego zdaniem region ten „przypomina laboratorium, w którym wypróbowuje się różne systemy”³⁹. Takie spojrzenie na dzieje Czech, Polski, Słowacji i Węgier, ale także, jak mi się wydaje, krajów z nimi sąsiadujących, dowodzi, jak można przypuszczać, kilku rzeczy. Po pierwsze, że – w opinii Wandycza – kraje Europy Środkowo-Wschodniej połączyła swego rodzaju „wspólnota historycznego losu”, z którym zmagają się do dzisiaj. Po drugie, podkreślanej wielokrotnie w książce *Cena wolności...* niestabilności, historycznego „zawieszenia” interesującego mnie regionu między Wschodem a Zachodem, które rodziło i rodzi kłopoty z tożsamością. Po trzecie wreszcie, tragizmu jego dziejów, który często bywał i, jak możemy obserwować także obecnie, ciągle jest przedmiotem polityki wielkich mocarstw. Niech to ostatnie zdanie wybrzmi dzisiaj wyjątkowo silnie i stanowi rodzaj historycznego *memento*.

Bibliografia

- A.M. Cienciąła, *Jak stałam się historykiem polskiej polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej (1926–1939) oraz zbrodni katyńskiej (wystąpienie Profesor Anny Cienciąły w Instytucie Historii PAN, 4 września 2012 r.)*, „Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej” 7, 2015, s. 214–237
- M.K. Dziewanowski, *Granice cywilizacji zachodniej*, „Kultura” (Paryż) 1953, nr 5
- M.K. Dziewanowski, *Hasło federacyjne Powstania Styczniowego*, „Polska w Europie” (Paryż), 1965 (styczeń)

---

³⁷ M.K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski...*, s. XIII, 19 n.

³⁸ Zob. np. tenże, *Wiosna Ludów w Hotelu Lambert*, „Kultura” 1947, nr 1; tenże, *Hasło federacyjne Powstania Styczniowego*, „Polska w Europie” (Paryż), 1965 (styczeń).

³⁹ P.S. Wandycz, *Cena wolności...*, s. 24.

- M.K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918–1922*, Stanford 1969
- M.K. Dziewanowski, *Oskar Halecki – historyk Przedmurza i Międzymorza*, „Wiadomości” (Londyn) 1973, nr 47
- M.K. Dziewanowski, *Wiosna Ludów w Hotelu Lambert*, „Kultura” 1947, nr 1
- O. Halecki, *L’Histoire de l’Europe orientale, sa division en époques, son milieu géographique et ses problèmes fondamentaux* [w:] *La Pologne au Vème Congrès International des Sciences Historiques*, Bruxelles–Varsovie 1923–1924, s. 73–94.
- O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 1994
- Oskar Halecki i jego wizja Europy*, red. M. Dąbrowska, t. 1–3, Łódź–Warszawa 2012–2014
- M. Kornat, *Historyk Europy Środkowo-Wschodniej. Oskar Halecki (1891–1973) w nauce i życiu Pol-
ski*, w: *Historik v proměnách doby aprostředí – 20. století*, red. J. Hanuš, R. Vlček, Brno 2009,
s. 305–338
- M. Kundera, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, „Zeszyty Literackie” 1984, nr 5
- S. Łukasiewicz, *Marian Kamil Dziewanowski (1913–2005). Szkic do biografii intelektualnej*, „Zeszyty
Historyczne” 2006, z. 155, s. 226–244
- S. Łukasiewicz, *Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971*,
Warszawa–Lublin 2010
- A. MękarSKI, *Między historiozofią a polityką. Historiografia Polski Ludowej w opiniach i komentar-
zach historyków i publicystów emigracyjnych 1945–1989*, Warszawa 2011
- I.B. Neumann, *Forgetting the Central Europe of the 1980s*, w: *Central Europe. Core or Periphery?*,
red. Ch. Lord, Copenhagen 2000
- H. Parafianowicz, *Europa Środkowo-Wschodnia w amerykańskiej historiografii*, „Przegląd Humani-
styczny” 1994, nr 6, s. 97–109
- N. Pease, *Lessons Learned, Lessons Relearned. Piotr S. Wandycz on Recent East Central European His-
tory*, „The Polish Review” 53, 2013
- Piotr Wandycz: historyk, emigrant, intelektualista. Zbiór rozpraw*, red. M. Kornat, S.M. Nowinowski,
R. Stobiecki, Bydgoszcz 2014
- A. Podraza, *Co należy rozumieć pod pojęciem „Europa Środkowa” na przełomie XX i XXI wieku*,
w: *Europa Środkowa – nowy wymiar dziedzictwa*, red. J. Purchla, Kraków 2002
- A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Warszawa
2004
- R. Stobiecki, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014
- P.F. Sugar, D.W. Treadgold, *Foreword*, w: J. Rothschild, *East Central Europe between the Two World
Wars. A History of East Central Europe*, Seattle 1974
- J. Szücs, *Trzy Europy*, tłum. J.M. Kłoczowski, Lublin 1995
- I. Ševčenko, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 1996 (Eseje i Studia. Uniwersytet
Warszawski. Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i w Europie Środkowo-Wschod-
niej, 3)
- S. Škrabec, *Geografia wyobrażona. Koncepcja Europy Środkowej w XX wieku*, tłum. R. Sasor, Kraków
2013
- P.S. Wandycz, *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średniowiecza do współczesno-
ści*, tłum. T. Wyrozumski, wyd. 2 uzup., Kraków 2003
- P.S. Wandycz, *Między Wschodem a Zachodem: Polska – Czechosłowacja – Węgry*, w: tenże, *O czasach
dawniejszych i bliższych. Studia z dziejów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Poznań 2009,
s. 137–148
- P.S. Wandycz, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX–XX wiek)*, w: *Historia Europy Środkowo-
Wschodniej*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, s. 139–170
- P.S. Wandycz, *Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795–1918*, tłum. W. Zajączkowski,
Warszawa 1994

- P.S. Wandycz, *The Treatment of East Central Europe in History Textbooks*, „The American Slavic and East European Review” 1957, nr 4, s. 515–523
- A. Wierzbicki, *Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku*, Warszawa 2009
- L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford (Calif.) 1994
- P. Wróbel, *Badania nad historią Polski w kontekście studiów nad Europą Środkową i Wschodnią w Ameryce Północnej*, „Sensus Historiae” 2013, nr 4, s. 173–190
- L. Żyliński, *Mitteleuropa (Europa Środkowa) i Międzymorze*, w: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 3, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa 2012, s. 93–106

Polish historians in exile and the idea of East-Central Europe after 1945

Since the beginning of the twentieth century, historians have been increasingly interested in East-Central Europe. The purpose of the article is to analyse different ways of understanding the concept of East-Central Europe by Polish historians in exile after the Second World War. The author focuses attention mainly on the interpretations advanced by Oskar Halecki and Piotr S. Wandycz and, to a lesser degree, by Anna Cienciala and Marian K. Dziewanowski. All of these historians have been instrumental in making American historiographers see the history of the lands between Russia and Germany as distinct from *Russian studies*. Developed by P. S. Wandycz, the metaphor of a “laboratory where one tests different political systems” can be regarded as a fair representation of these historians’ understanding of the concept of East-Central Europe.

Rafał Stobiecki – prof. dr hab., kierownik Katedry Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Zajmuje się dziejami współczesnej myśli historycznej, ze szczególnym uwzględnieniem historiografii PRL i dziejopisarstwa polskiego na uchodźstwie po 1945 r. Autor m.in.: *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Łódź 1993; *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998; *Słownik biograficzny historyków łódzkich*, Łódź 2000 (z Jarosławem Kitą); *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005; *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007; *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014.